

UOT: 801. 73

SƏBUHİ İBRAHİMOV

HACI MOLLA MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ “KƏŞKÜLÜN-NUR” ƏSƏRİNİN QURULUŞU VƏ PALEOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvana dair əlyazma mətnlərinin araşdırılması üçün əhəmiyyətli olan Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin qeyd olunan əsəri elmi tədqiqata cəlb edilmişdir. Belə ki, onun “Kəşkülün-Nur” əsərinin quruluşu və paleoqrafik xüsusiyyətləri geniş şəkildə tədqiq edilərək müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur. Araşdırmalar əsasında müəyyən edilmişdir ki, H.M.Naxçıvaninin yaradıcılıq fəaliyyəti nə qədər zəngin və hərtərəfli bir sahəni əhatə edir.

Həmçinin onun gərgin yaradıcılıq nümunəsinin qiymətli məhsulu olan “Kəşkülün-Nur” əsəri quruluş cəhətdən təhlil olunmaqla yanaşı, paleoqrafik xüsusiyyətləri də müasir dövr üçün daha da elmi əhəmiyyət kəsb etməsi müəyyən olunmuşdur.

Açar sözlər: *Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani, “Kəşkülün-Nur”, əsər, quruluş, paleoqrafiya, əlyazma, mətn, xüsusiyyət.*

Araşdırılan mövzu Hacı Molla Məhəmməd ibn Məshədi Baba bin Bayraməli Kəngərli Naxçıvaninin 1312-ci il h.q. (miladi – 1892) tarixdə qələmə aldığı “Kəşkülün-Nur” (“Nur qabı”) kitabıdır. Müəllif əsərdə nəinki Naxçıvan ictimai mühitinin, bütövlükdə bəşəri ideyaların insani prinsiplərinin saf və sağlam tərzdə formalaşmasını, elmi idraka söykənərək davranış tərzinin, təfəkkür metodunun bir çox zəruri sahələrinin, mənəvi-ruhi sferanın, fəlsəfi dünyagörüşü funksiyasının və s. inkişaf etdirilməsi baxımından bir çox zəngin mənbələrə müraciət etmişdir. Əsərdə yaşanan elmi-fəlsəfi hisslər, aqlın və təfəkkürün təzahürü sarsılmazdır. Azərbaycan ictimai-siyasi və mədəni mühitinin formalaşmasında özünəməxsus yer alan görkəmli filosof-alim Nəsirəddin Tusi deyirdi: “Alimlər təfəkkür haqqında müxtəlif mülahizələr söyləsələr də, bütün təriflərin xülasəsi budur ki, təfəkkür insan batininin başlanğıcdan məqsədə doğru seyr etməsidir [2, s. 18].

Bəşəriyyətin xəlifəsi sayılan insanın mətn yaratması tarixi də onun təfəkkürünün, insan idrakının inikası kimi, insan batininin başlanğıcdan məqsədə doğru gedişinin, inkişafının, yolunun bir parçasıdır. Belə ki, əvvəlcə söz olmuşdur, sözdə bəsit fikir ifadə edilmişdir, sonra sözlərdən cümlə (bitmiş fikir) yaranmışdır. Əvvəlcə cümlənin (bitmiş fikrin) şəkli çəkilmişdir, sonra cümlələr (bitmiş fikirlər) çoxalmışdır (mətn yaranmışdır). Nəhayət, bu cümlələri (mətni) yadda saxlamaq, başqasına, sonra uzaqlara ötürmək lazım olmuşdur. Bunun üçün yazıya ehtiyac yaranmışdır. “Bu inkişaf xətti bəşəriyyətin ilkin şəfəqlərindən başlayaraq insanın gözü önündə və insanın iştirakı ilə, insanın fəaliyyəti nəticəsində cərəyan etmişdir” [1, s. 6].

Belə ki, təfəkkür baxımdan yanaşdığımız Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin dəyərli mətn əsərinin quruluşu bir cildlənmiş kitab olmaqla iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə 188 vərəq olmaqla 1-ci səhifədən başlayır 376-cı səhifədə bitir (şəkil 1, 2, 3). İkinci hissə isə 184 vərəq olmaqla 1-ci səhifədən başlayır 368-ci səhifədə sona çatır (şəkil 4, 5, 6). Əsərin yazılış quruluşu da müxtəlifdir. Belə ki, hər bir yarımbaşlıq istər geniş mövzu ətrafında olsun, istərsə də kiçik mövzular ətrafında olsun qalın və iri hərflərlə qara rəngdə yazılmışdır. Yazılan mövzular ətrafında daha geniş məlumat və şərhlər isə vərəqin kənar hissələrində əlavə olaraq qeyd edilmişdir. Bu izahlar onu deməyə əsas verir ki, əsərin məzmunu dərin mənalara əsaslanır.

Asıman qədər kani lütfü bağı elmidən,
İki əxtər, iki gövhər, iki sər etmiş zühur.
Cümləyi-xəlqi cəhandan ancəbi əşrəfdilər,
Ziyb ərşə, nuri şəmsə cənnəti huri qəsür [6, s. 222].

Şəkil – 4.

Şəkil – 5.

Şəkil – 6.

Əsərin paleoqrafik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikcə isə öncə qeyd etmək lazımdır ki, hər bir tədqiqat sahəsində olduğu kimi, qədim əlyazma mətnlərdə də bu səciyyəvi xarakter növü kimi əsas götürülür. Naxçıvana dair əlyazma mətnlərinin əksəriyyəti demək olar ki, Azərbaycan, ərəb və fars dillərində yazılmışdır. O cümlədən üzərində araşdırmalar apardığımız Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” kitabı paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, kitabın müəllifi, katibi, tarixi, kağız vərəqlərinin növü, kağızın rəngi, xətt nümunəsi, mürəkkəbi, dili, ölçüsü, cildlənmiş üz qabığı (üzlüyü; dəri, karton, sadə kağız), həcmi, vərəqi və yaxud səhifəsi elmi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Elmi-paleoqrafik xüsusiyyətlər müxtəlif ola bilər. Ümumiyyətlə Naxçıvanın ədəbi və mədəni həyatına dair əlyazmaların elmi-paleoqrafik qaydada araşdırılması və tədqiq edilməsi böyük önəm daşıyır. Məhz bu baxımdan da mətnşünaslıq istiqamətində paleoqrafik sahənin hərtərəfli öyrənilməsi Naxçıvana dair əlyazmaların araşdırılması və tədqiqi üçün zəruridir. Təbii ki, paleoqrafiya sözünün mənası yunanca; palaios – qədim, əski; grapho – yazıram deməkdir. Adından da göründüyü kimi, paleoqrafiya əslində üzərində yazıldığı materialdan asılı olmayaraq, qədim yazını öyrənən elmdir. Araşdırdığımız mövzuya və ənənəvi fikrə görə, paleoqrafiya termininin özünün bir neçə köməkçi sahəsi var:

Arxeologiya – abidənin material tərkibini öyrənən bir sahə.

Kodikologiya (latınca; codex – kitab, logos – təlim, elm deməkdir) – qədim əlyazma mətnlərini və onların müqəddəratını öyrənir. Əsas vəzifəsi paleoqrafiya üçün geniş köməkçi aparatın, unifikasiyalı əlyazma kataloqlarının və xüsusi biblioqrafik məlumatın hazırlanması ilə bağlıdır.

Arxivşünaslıq – məqsədi qədim məbəd (sinaqoq, kilsə və məscid) fondlarının, şəxsi arxiv və kolleksiyaların bərpası və tədqiqidir.

Diplomatika (yunanca; diploma – vərəq, sənəd deməkdir) – qədim əlyazma sənədlərini, rəsmi əlyazma fərmanları və yazışma sənədlərini öyrənir.

Epiqrafika (yunanca; epigraphe – nəyinsə üzərində yazı deməkdir) – bərk material (daş, metal, qamış, keramik məmulatlar və s.) üzərindəki yazını öyrənir.

Numizmatika (latınca; numisma – sikkə deməkdir) – sikkələr üzərindəki yazını öyrənir.

Sfragistika (yunanca; sphragis – möhür deməkdir) – möhürləri və onların basılmış əksini (izini) öyrənir.

Görkəmli mətnşünas alim V.N.Şepkin paleoqrafiyanın xüsusiyyətləri haqqında yazır: “Biz paleoqrafiyanı tarixi-filoloji siklin bir elm sahəsi deyil, paleoqrafik fənn kimi götürürük. Bu zaman biz ənənəvi tərifindən çıxış edirik. Paleoqrafiya biliklər sistemidir, ancaq o, keçmişə yönəlir” [5, s. 13].

Ç.Loukotkanın elmi-nəzəri fikrinə görə, “insanın ruhunun yaratdığı yazının öyrənilməsi ilə paleoqrafiya və epiqrafiya adlı elmlər məşğul olur” [4, s. 17]. Əsas etibarilə paleoqrafiya XIX əsrə qədərki əlyazmaların öyrənilməsi ilə məşğul olurdusa, hazırda XIX və XX əsr yazılı mənbələrinin paleoqrafik təhlil metodları işlənib-hazırlanmaqdadır. Bu da birbaşa H.M.Naxçıvanının yazdığı kitabların tədqiqi ilə yanaşı, Naxçıvanın ədəbi və mədəni həyatına dair əlyazmaların araşdırılmasına böyük təkan verməsi deməkdir.

Göründüyü kimi, bir variantda paleoqrafiya ayrıca bir elm sahəsi olmaq etibarilə bütün materiallar üzərində həkk olunmuş əski yazını öyrənir, ikinci variantda isə yazının yazıldığı material əsas götürülür. Bu zaman paleoqrafiya konkret olaraq məhz papirus, perqament və kağız materialının və onun üzərindəki əski yazının (əlyazmanın) tədqiqi ilə məşğul olur, yazı materialını öyrənməklə arxeologiyani, əlyazma kitabının özünü öyrənməklə kodikologiyani, şəxsi arxivləri və kolleksiyaları öyrənməklə arxivşünaslığı, arxeoqrafik sənədləri öyrənməklə diplomatikanı, əlyazmalardakı möhür izlərini öyrənməklə sfragistikani özündə birləşdirir.

“Təsadüfi deyildir ki, bu gün ərəb dilində yazılmış abidələri ərəblər, fars dilində yazılmış abidələri farslar özününkü hesab edir, türk dilində yazılmış Azərbaycan abidələrinə bəzən başqa türklər sahib çıxmağa çalışırlar. Milli təəssübkeşliyin önə çıxdığı müasir dövrdə dilindən asılı olmayaraq, bütün Azərbaycan əlyazmalarının müəyyənləşdirilməsi, onların milli mənsubiyyətinin qeydə alınması və bütün bunların dünya elminə qəbul etdirilməsi kimi qlobal bir problem Azərbaycan elminin qarşısında duran aktual məsələ olaraq qalır. Göstərilən problemin həll edilməsi üçün hər şeydən qabaq ümumislam mədəniyyəti içərisində ərimiş Azərbaycan paleoqrafiyasının nəzəri və təcrübi məsələlərinin işlənib-hazırlanması zəruri məsələ kimi diqqəti cəlb edir” [1, s. 5].

Beləliklə, paleoqrafiya Naxçıvanın ədəbi və mədəni həyatına dair əlyazmaların tədqiqi istiqamətinə şərait yaratdığı kimi, H.M.Naxçıvanının “Kəşkülün-Nur” əsərinin də paleoqrafik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Görkəmli mətnşünas alim Bartold yazır: “Paleoqrafiyanın nəzəri sahəsi olan yazı tarixi xalqın mədəniyyət tarixinin bir hissəsidir, daha geniş götürsək, dünya yazı və mədəniyyət tarixinin bir hissəsidir” [3, s. 7].

H.M.Naxçıvanının “Kəşkülün-Nur” əsərinin paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması Azərbaycan mətnşünaslıq elminin zəngin tarixi keçmişindən xəbər verir. Əsərin paleoqrafik xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə izah etmək mümkündür.

Müəllifin adı: Hacı Molla Məhəmməd ibn Məşhədi Baba Naxçıvani

Əsərin adı: Kəşkülün-Nur

Tarix: 1312 = 1892

Xətti: Nəstəliq-şikəstə

Dili: Azərbaycan, ərəb, fars

Çap

Başlanır: جنين كويد قبل العباد علماً و عملاً و اكثرهم خطاء و زللاً محمد بن مشهدى بابا بن بيراملی نخجوانی
من طایفه كنكرلو الشهير بالواعظ

Bitir: 1312 شهر رجب المرجب 12 محمد ابن مشهدى بابا مرحوم نخجوانی فی

Ölçüsü: 34x21

Həcmi: 188+184 = 372 vərəq

Rəngi: Ağ, saya

Üz hissəsi: Kartondan cildlənmiş

Mürəkkəbi: Qara

Aparılan araşdırmaların məntiqi nəticəsi olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının zəngin yaradıcılığı və onun “Kəşkülün-Nur” əsərinin quruluş baxımından böyük əhəmiyyət daşımaması, həmçinin kitabın paleoqrafik xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi öz aktuallığı ilə seçilir. Əsərin quruluşu və paleoqrafik xüsusiyyətləri Azərbaycan mətnşünaslığı elminin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, yetmiş ildən çox bir dövrdə rus əsarəti dövründə elmi ateizmin mənfur ideoloji siyasəti nəticəsində xalqımızın görkəmli elm adamları günahsız yerə məhv edilmiş, bir hissəsi güllələnmiş və bir hissəsi isə baş götürüb Yaxın Şərqi elm mərkəzlərinə sığınaraq öz bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirərək son anda əlyazma əsərlərini qərrib vilayətlərdə çap etdirmişlər.

Güman edirik ki, haqqında danışdığımız bu əlyazma əsərinin elmi araşdırılması Naxçıvan mədəniyyət və ədəbiyyat tarixinin nailiyyətlərindən biri kimi qiymətləndiriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası. Bakı: Elm, 2009, 224 s.
2. Хасə Нəсирəддин Туси. Övsafül-əşraf (Şərafət sahiblərinin vəsfi). Bakı: Nurlan, 2002.
3. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку: Изд. Общества обследования и изучения Азербайджана, 1925, 342 с.
4. Лоукотка Ч.В. Развитие письма. Москва: ИЛ, 1950, 122 с.
5. Щепкин В.Н. Русская палеография. Москва: Наука, 1967, 246 с.

1. نخجوانی حاج ملا محمد. کتکول النور , 1312 ه.ق. 560 ص
2. نخجوانی حاج ملا محمد. درة الارار 1315 ه.ق. 377 ص
3. نخجوانی حاج ملا محمد. مظاهر الانوار , 1317 ه.ق. 602 ص
4. نخجوانی حاج ملا محمد. سحاب التموع 1295 ه.ق. 492 ص
5. نخجوانی حاج ملا محمد. قرة الابصار. 1318 ه.ق. 546 ص

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: s.ibrahimov71@mail.ru

Sabuhi Ibrahimov

**STRUCTURE AND PALEOGRAPHICAL FEATURES OF HAJI MOLLA
MOHAMMAD NAKHCHIVANI'S WORK "KASHKULUN-NUR"**

The works of Haji Molla Mohammad Nakhchivani, which are important for the study of manuscripts about Nakhchivan in the late 19th and early 20th centuries, were of great importance in the article. The structure and palaeographic features of his work "Kashkulun-Nur" have been extensively studied, and specific results have been obtained. Based on the research, it was determined how rich and comprehensive the creative activity of H.M.Nakhchivani is.

Thus, the work "Kashkulun-Nur", a valuable product of his creative work, along with the structural analysis, attracted more attention to the scientific palaeographic features.

Keywords: *Haji Molla Mohammad Nakhchivani, "Kashkulun-Nur", work, structure, palaeography, manuscript, text, essay.*

Сабухи Ибрагимов

**СТРУКТУРА И ПАЛЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ ХАДЖИ
МОЛЛЫ МОХАММАДА НАХЧЫВАНИ "КАШКУЛУН-НУР"**

В статье к научному исследованию привлечен данный труд Хаджи Моллы Мохаммада Нахчывани, имеющий важное значение для изучения рукописей о Нахчыване конца XIX-начала XX веков. Таким образом, структура и палеографические особенности его произведения «Кашкулун-Нур» были всесторонне изучены, получены определенные результаты. На основании исследования определено, насколько богатой и разносторонней являлась творческая деятельность Х.М.Нахчывани.

Также, наряду со структурным анализом его работы «Кашкулун-Нур», которая является ценным продуктом его напряженного творчества, было определено, что его палеографические особенности имеют еще большее научное значение для современного периода.

Ключевые слова: *Хаджи Молла Мохаммад Нахчывани, «Кашкулун-Нур», произведение, структура, палеография, рукопись, текст, очерк.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 05.01.2021

Son variant 10.03.2021